

Наталля ЛОБАНЬ

У ПОШУКАХ ЖАР-ПТУШКІ

ФЕНОМЕН КАНАТАЦЫІ

Праблема вывучэння канататыўнай семантыкі слова і яе складнікаў у мове і ў маўленні актыўна даследуецца ў сучасным мовазнаўстве. Сёння ў лінгвістычнай літаратуры – у навуковых працах, падручніках і дапаможніках, у слоўніках – шырока выкарыстоўваюцца тэрміны *канатацыя*, *канататыўны*, напрыклад: *сродкі выражэння канатацыі*, *канататыўная лексіка*, *канататыўнае значэнне слова*, *канататыўныя суфіксы*, *канататыўныя сінонімы*, *канататыўныя сказы* і г. д.¹

З таго часу як выйшлі ў свет працы Д. С. Міля, К. О. Эрдмана, Л. Блумфілда, Л. Ельмслева, Р. Барта і іншых, прысвечаных феномену канатацыі [1], разнастайнасць поглядаў і падыходаў да яе вывучэння пашырылася, што сведчыць пра шматграннасць і складанасць названай праблемы [2].

Тэрмін *канатацыя* (лац. *con* ‘разам’, *notare* ‘абазначаць’) упершыню быў уведзены ў зварот і пашырыўся ў працах па схаластычнай логіцы XIX ст. Англійскі логік пазамінулага стагоддзя Д. С. Міль адзначаў, што імёны (тэрмін выкарыстоўваецца ў шырокім сэнсе – *Н. Л.*) маюць якое-небудзь значэнне, апошняе заключаецца не ў тым, што гэтымі імёнамі *абазначаецца*, а ў тым, што яны *суабазначаюць* (1899). Паводле Д. С. Міля, *канатаваць* – мець значэнне і паведамляць неабходную інфармацыю.

Ідэя сузначэння (дадатковага значэння) трывала ўвайшла ў мовазнаўства з выхадам у свет працы К. О. Эрдмана “Значэнне слова” (1900). Вучоны, прызнаючы, што змест слова не ёсць толькі “чыстае” паняцце, падзяляў значэнне на тры кампаненты: паняццыйны змест, дадатковы сэнс і пачуццёвы элемент (1925).

Першым, хто побач з канатацыямі эмацыянальнага характару вылучыў чыста семантычныя канатацыі, што адносяцца непасрэдна да сферы свядомасці, і надаў тэрміну *канатацыя* лінгвістычны статус, быў Л. Блумфілд. На яго думку, канатацыя – гэта такія дадатковыя адценні значэння слова, якія нясуць інфармацыю пра істотныя ўласцівасці і прыметы аб’екта. Ён таксама паказаў на экстралінгвістычную прыроду канатацый, на іх абумоўленасць сацыяльнымі, рэгіянальнымі, тэхнічнымі і культурнымі фактарамі (1968). Экстралінгвістычнае акрэсленне канатацыі Л. Блумфілдам прывяло Л. Ельмслева да яе даследавання на ўзроўні семіётыкі. Пад канатацыяй ён разумеў любую другасную

1 Аўтар артыкула дапускае ўжыванне тэрмінаў, што ўсталяваліся ў лінгвістычнай навуковай літаратуры, але не супраць аддаць перавагу тым, якія адпавядаюць асаблівасцям беларускага тэрмінаўтварэння: *канатацыйны*, *дэнатацыйны*, *намінацыйны*, *эмацыйны* і г. д.

інфармацыю, якая перадаецца моўным знакам (1960). Р. Барт, які разглядаў канатацыю перадусім як інструмент тэорыі літаратуры, што дазваляе зразумець шматзначнасць паэтычных тэкстаў, прыйшоў да высновы, што без далейшага сістэмнага вывучэння канатацыі немагчымы паспяховыя даследаванні ў многіх галінах мовазнаўства. Ён выказаў думку, што будучыня належыць канататыўнай лінгвістыцы, бо ў чалавечым грамадстве, на базе першаснай сістэмы, утворанай натуральнай мовай, пастаянна ўзнікаюць сістэмы другасных сэнсаў (1975).

У 80-я гг. XX ст. расійскі філолаг В. Шахоўскі вобразна, але вельмі трапна акрэсліў праблему канатацыі: “...па-ранейшаму застаецца прывабнай, але не злоўленай жар-птушкай...” [2, с. 13]. Пры вузкім разуменні канатацыя звязваецца з эмацыянальнасцю і стылёвай афарбоўкай або толькі з эмацыянальнасцю. Так, паводле А. Філіпава, пад канатацыяй трэба разумець “недэнататыўнае і неграматычнае значэнне, якое ўваходзіць у склад семантыкі якой-небудзь моўнай адзінкі або прадстаўляе яе цалкам” [3]. На яго думку, такое значэнне неабходна называць эмацыянальна-стылёвым семантычным зместам.

Паводле В. Шахоўскага, семантычны стрыжань канатацыі – толькі эматыўны (эмацыянальны) кампанент. Да канатацыі, такім чынам, адносіцца тая частка лексічнага значэння слова, з дапамогай якой выражаецца псіхічны стан таго, хто гаворыць, яго адносіны да прадмета, аб’екта, усё тое, што ўваходзіць у эматыўную функцыю слова [4].

Да канатацыі ў больш шырокім разуменні адносяць экспрэсіўны, эмацыянальны, ацэначны, стылістычны і вобразны кампаненты значэння (П. Сцяцко, М. Гуліцкі, Л. Антанюк і інш.) [5]. В. Тэлія акрэслівае канатацыю як “семантычную сутнасць, што ўзвучальна або аказіянальна ўваходзіць у семантыку моўных адзінак і выражае эмацыянальна-ацэначныя стылістычна маркіраваныя адносіны суб’екта маўлення да рэчаіснасці пры яе абазначэнні ў выказванні, якое атрымлівае на аснове гэтай інфармацыі экспрэсіўны эфект” [6, с. 5].

Для шэрагу працаў па стылістыцы характэрна перавага тэрміна *стылістычнае значэнне* над тэрмінам *канатацыя*. Пры гэтым стылістычнае значэнне акрэсліваецца па-рознаму: як элемент семантычнай структуры слова або як агульнае абазначэнне эмацыянальна-ацэначных і экспрэсіўных кампанентаў у значэнні слова. Для абазначэння з’явы канатацыі ў працах 80 – 90-х гг. XX ст. выкарыстоўваліся такія тэрміны, як *экспрэсіўна-эмацыянальна-ацэначныя значэнні*, *сузначэнні*, *дадатковыя значэнні*, *эмацыянальныя напластаванні*, *эмацыянальная афарбоўка*, *экспрэсіўная афарбоўка*, *афарбаванасць*, *семантычныя прырашчэнні*, *дадатковы сэнс*, *адценні*, *другасная інфармацыя* і г. д. Іншы раз канатацыя вызначаецца як *арэол*, *дымка*, *прызма*, *атмасфера*, *тон*, *танальнасць*, *другасная сема*, якія “напластоўваюцца” на прадметна-лагічнае значэнне слова, “прымацоўваюцца” да яго або “пранізваюць”, “абвалакваюць” яго. Такая разнастайнасць тэрмінаў яшчэ раз сведчыць пра неадназначнае разуменне сутнасці канатацыі.

У распрацоўцы канцэпцыі канатацыі ў 80-я гг. мінулага стагоддзя акрэсліўся прынцыпова новы погляд, звязаны з разуменнем канатацыі не толькі як дадатковай значнасці экспрэсіўна-эмацыянальна-ацэначнага характару. На думку большасці сучасных вучоных-філолагаў, канатацыя выйшла за межы чыста лінгвістычнага характару і захапіла ўжо сацыяльна-палітычныя, маральна-этычныя, этнаграфічныя і культуралагічныя паняцці, якія так ці інакш адлюстроўваюцца ў мове [7]. Выразна акрэсліліся тры напрамкі пры вывучэнні канатацыі: семіятычны, псіхалінгвістычны, уласна лінгвістычны. Лінгвістычны напрамак мае свае адгалінаванні: стылістычнае, лексікалагічнае і краязнаўчае [6]. Усё часцей канатацыя разглядаецца ў сувязі з асацыяцыямі і ўяўленнямі, якія суправаджаюць слова [8]. Тэрмін *канатацыя* суадносіцца перш-наперш з вобразным уяўленнем, закладзеным у пэўным слове [9], з тымі “адценнямі”, якія абуджаюць асацыяцыі рознага характару – эмацыянальна станоўчыя, эмацыянальна адмоўныя і г. д. [8], з разнастайнымі семантычнымі і стылістычнымі прырашчэннямі моўнага знака, асацыяцыямі і ўяўленнямі [10], напрыклад: *мышасты* ‘такога колеру, як поўсць мышы, шэры’ + ‘шэры, непрыкметны знешне’, ‘мізэрны, унутрана нецікавы, нікчэмны’, *чорны* ‘які мае колер сажы, вугалю, самы цёмны з усіх колераў’ + ‘негатыўны, варожы, які нясе небяспеку, зло, насілле, смерць’, *настаўнік* ‘асаба, якая выкладае ў школе, школьны работнік, выкладчык’ + ‘той, хто вучыць, накіроўвае, перадае свой вопыт, веды, цяпло сваёй душы, хто ўздзейнічае на духоўнае развіццё каго-н., з’яўляецца натхняльнікам; хто настаўляе на правільны шлях, дае накірунак у жыцці’, *Францыск Скарына* ‘асабовае імя і прозвішча’ + ‘вучоны, першадрукар, перакладчык, пісьменнік, выдатны культурны дзеяч, гуманіст, асветнік эпохі Адраджэння; сімвал адраджэння і культуры Беларусі; прадказальнік, прарок беларускага народа; то ё, хто ўключыў беларускую культуру ў агульнаеўрапейскі кантэкст’.

Пры ўсёй разнастайнасці падыходаў у цэлым пад канатацыяй разумеюць непрамую дадатковую інфармацыю, усякага роду імпліцытныя (схаваныя) дадатковыя значэнні, якія патэнцыяльна або актуальна выходзяць за межы дэнататыўнай (прадметна-лагічнай) часткі лексічнага значэння слова і выклікаюць у носьбіта мовы інтэнцыі сэнсавага, эмацыянальна-ацэначнага і экспрэсіўна-вобразнага характару.

Як вядома, значэнне слова – адна з самых складаных лінгвістычных катэгорый, бо ў ім адлюстроўваецца ўся разнастайнасць навакольнага асяроддзя, усё багацце ўнутранага свету чалавека. З тых шматлікіх акрэсленняў значэння слова, якія існуюць, найбольш пашырылася разуменне значэння як выніку адлюстравання аб’ектыўнай рэчаіснасці, як з’явы, што мае свой змест і сваю структуру.

Не менш актуальнае пытанне пра суадносіны канатацыі і семантычнай структуры слова. На думку адных вучоных, канатацыя не ўваходзіць у змест слова і, такім чынам, не з’яўляецца элементам семантычнай структуры слова,

іншыя – іх большасць – разглядаюць канатацыю як комплекснае ўтварэнне, як частку лексічнага значэння слова, асноўнымі мікракампанентамі якой выступаюць экспрэсіўны, эмацыянальны, ацэначны, часта ўключаюць яшчэ стылістычны, вобразны і сэнсавы [11]. Пры гэтым адзначаецца, што падзел канатацыі на асобныя складнікі ўмоўны, не ўлічвае ўзаемасувязі і адзінства яе кампанентаў, якія звычайна выступаюць у пэўнай сукупнасці, хоць і могуць існаваць ізалявана адзін ад аднаго. Акрамя таго, размежаванне канататыўных мікракампанентаў (сем) патрабуе выразнага акрэслення і дэталёвага вывучэння, апісання кожнага з іх, выпрацоўкі строгай лінгвістычнай методыкі вылучэння такіх сем на канкрэтным моўным матэрыяле [12]. Слушнай можа быць трактоўка канататыўнага значэння як эмацыянальна-сэнсавай канатацыі з эмацыянальнай (эматыўнай) або сэнсавай дамінантай.

Канататыўны кампанент (канатацыя), побач з дэнататыўным, выступае ў якасці аднаго з асноўных макракампанентаў лексічнага значэння слова. Дэнататыўны кампанент (дэнатацыя) – асноўная і абавязковая частка лексічнага значэння слова – уяўляе сабой прадметна-лагічны (аб’ектыўна-паняцыйны) змест слова. Дэнатацыя цалкам дэтэрмінуецца існаваннем канкрэтнага прадмета, з’явы рэчаіснасці – дэнатата. Канататыўны кампанент (канатацыя) – гэта дадатковая і факультатыўная (неабавязковая) частка лексічнага значэння слова, звязаная з рэалізацыяй эмацыянальна-экспрэсіўнай функцыі мовы і адлюстраваннем суб’ектыўных момантаў чалавечага ўспрымання аб’ектыўнай рэчаіснасці [13]. Двухкампанентная структура лексічнага значэння – умова існавання канататыўнага слова, яго абавязковая прымета. Менавіта наяўнасць канататыўнага кампанента ў лексічным значэнні і адрознівае канататыўнае слова ад неканататыўнага. Пры гэтым, нягледзячы на тое, што дэнататыўны і канататыўны кампаненты самым цесным чынам узаемазвязаны і ўзаемавызначаюць адзін аднаго, “пераразмеркаванне роляў” паміж “ядром” (дэнатацыяй) і “перыферыяй” (канатацыяй) лексічнага значэння настолькі істотнае, што на першы план вылучаецца канататыўная частка значэння, якая становіцца сэнсам існавання такога слова ў мове [13]: *красіцца* – не проста ісці, а ісці асцярожна, употай, стараючыся быць незаўважаным, *адмахаць* – не проста прайсці, а прайсці даволі хутка вялікую адлегласць. Таму слова з канататыўным значэннем у адрозненне ад нейтральнага ў гэтых адносінах аналага выконвае двойную функцыю: абазначае прадмет (з’яву) і адначасова кваліфікуе яго, характарызуе, ацэньвае: *ісці* – *шыбаваць*, *жывот* – *трыбух*, *гаваркі* – *балбатлівы*, *даўганогі* – *даўгалыгі*, *прыйсці* – *прыперціся*, *бабуля* – *бабуленцыя*, *малады* – *зялёны*.

Пры даследаванні канататыўнай часткі лексічнага значэння вылучаюцца два яе тыпы: узуальная (інгерэнтная, парадыгматычная), або ўнутрана ўласцівая слову, і аказіянальная (адгерэнтная, кантэкстуальная), або набытая словам у кантэксце: *абібок*, *бамбіза*, *языкасты*, *зяцёк*, *худзюшчы*, *жэрці* і *чаркаваць* (*Чаркаваць не тое, што выпіўка ці выпіваць. Далікатна і накрысе. Ф. Янкоўскі*),

нованароджаны (*Не чалавек, не мужчына, а ўсяго толькі нейкі нованароджаны!* Б. Сачанка). Вызначэнне меры агульнага (аб'ектыўнага) і індывідуальнага (суб'ектыўнага) у такой сацыяльнай з'яве, як мова, заўсёды было адной з асноўных мэт лінгвістыкі. Вывучэнне ўзуальнай і аказіянальнай канатацыі, “аб'ектыўнага” і “суб'ектыўнага” ў значэнні слова, вызначэння наяўнасці канатацыі па-за кантэкстам і выяўленне яе залежнасці ад кантэксту – задача выключна важная і актуальная.

У лінгвістычнай літаратуры лексічныя адзінкі з канататыўным значэннем усё часцей вылучаюцца ў асобную, адносна самастойную падсістэму [14; 15]. У слоўнікавым складзе любой мовы можна выдзеліць два лексічныя пласты, якія часткова перакрываюцца адзін з адным: лексічныя адзінкі, што выконваюць намінатыўную функцыю (у семантыцы такога слова пераважае дэнататыўны кампанент: *сын, чалавек, начальнік, шафёр, чысты, хадзіць, зблізіцца*), і лексічныя адзінкі, якія выконваюць, побач з намінатыўнай, прагматычную функцыю (у семантыцы слова сумяшчаюцца дэнататыўны і канататыўны кампаненты: *сыноч, чалавечына, начальнічак, шофяруга, чысценькі, папахадзіць, знюхацца*). Для наймення адзінак кожнай з падсістэм выкарыстоўваюцца свае тэрміны. Для абазначэння адзінак першай падсістэмы карыстаюцца, напрыклад, такімі тэрмінамі, як *намінатыў, намінатыўнае слова, слова з намінатыўным значэннем, намінатыўны знак, слова-назва* і інш. Для намінацыі адзінак другой падсістэмы – *экспрэсіўнае / эмацыянальнае / ацэначнае слова, эмацыянальна-ацэначнае слова, ацэначна-характарыстычнае слова, эмацыянальна-афарбаванае слова, слова з эмацыянальна-экспрэсіўным значэннем, стылістычна маркіраванае слова, слова-характарыстыка, гаваркое слова, вобразнае слова, экспрэсіў, экспрэсема, эматыў, эматыўная лексіка, канататыў, канататыўная лексіка, канататыўны лексічны фонд, прагматычная лексіка, прагматычна маркіраваная лексіка, прагема* і інш. Улічваючы тое, што канатацыя – з'ява поліструктурная і ўключае ў сябе больш прыватныя паняцці (эмацыянальнасць / эматыўнасць, ацэначнасць, экспрэсіўнасць і г. д.), бачыцца мэтазгодным выкарыстанне тэрмінаў *канататыў, канататыўная лексіка, лексіка з канататыўным значэннем* і пад.

Як ужо адзначалася, падзел канатацыі на асобныя складнікі ўмоўны, ён не ўлічвае ўзаемасувязі і адзінства канататыўных кампанентаў, якія звычайна знаходзяцца ў розных камбінацыях (хоць могуць выступаць і ізалявана адзін ад аднаго). Погляд на эмацыянальны кампанент (эмацыянальнасць, эматыўнасць) як на неад'емны элемент лексічнага значэння слова прызнаецца традыцыйным. Слова або яго лексіка-семантычны варыянт мае эмацыянальнасць (эматыўнасць), калі выражае пэўныя эмоцыі, настроі, пачуцці. **Эмацыянальнасць (эматыўнасць)** разглядаецца як суб'ектыўная ацэнка прадметаў (з'яў) з гледзішча моўцы. Некаторыя навукоўцы лічаць эмацыянальны (эматыўны) кампанент семантычным стрыжнем канатацыі [2; 16]. Праяўленне пачуццяў, эмоцый, як правіла, суправаджаецца ацэнкай.

Ацэначнасць – закладзеная ў слове станоўчая або адмоўная, ухвальная або няўхвальная характарыстыка прадмета (з’явы). Ацэначнасць можа быць нейтральнай, станоўчай і адмоўнай. З эмацыянальнасцю і ацэначнасцю цесным чынам звязана экспрэсіўнасць. У вузкім разуменні **экспрэсіўнасць (выразнасць)** – канатацыйны кампанент лексічнага значэння слова, які ўзмацняе, павялічвае сілу ўздзеяння слова, яго якасна-колькасныя характарыстыкі і перадае інтэнсіўнасць сэнсавага зместу слова. У шырокім разуменні экспрэсіўнасць разглядаецца як выразнасць, выяўленчасць выказвання. Эмацыянальнае заўсёды бывае экспрэсіўным, бо чым больш інтэнсіўныя эмоцыі, тым больш экспрэсіўнае іх выражэнне. Найбольш спецыфічныя кампаненты экспрэсіўнасці – вобразнасць, інтэнсіўнасць і эктэнсіўнасць. **Вобразнасць** – абагульненае пачуццёва-нагляднае ўяўленне аб прадметах (з’явах) аб’ектыўнай рэчаіснасці. Вобразнасць таксама звязана з захаваннем у слове матываванасці, яркай унутранай формы і яе накіраванасці на якасна-колькасную характарыстыку. **Інтэнсіўнасць (узмацняльнасць)** служыць для адлюстравання градацыі ў ступені праяўлення пэўнай прыкметы, якасці. Пры **эктэнсіўнасці** на перэдні план выходзяць не якасныя, а колькасныя паказчыкі [17]. У маўленні канататыўныя кампаненты рэдка выступаюць у чыстым выглядзе, як правіла, яны знаходзяцца ў складаных спалучэннях, камбінацыях.

У сучасных лінгвістычных слоўніках **канатацыя** часцей вызначаецца як недэнататыўны (непрадметны) кампанент лексічнага значэння (дадатковая інфармацыя, другасная сема і г. д.), які стварае перадумовы для мадыфікацыі значэння ў розных кірунках [17]. Даследчыкі канатацыі нязменна вылучаюць яе асноўныя, найбольш характэрныя прыкметы: дапаўняльнасць, другаснасць канатацыі ў адносінах да дэнататыўнага аспекту значэння слова, сувязь канатацыі з дадатковай эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэначнай і сэнсавай інфармацыяй, яе калектыўна-суб’ектыўны характар, узуальнасць і аказіянальнасць у залежнасці ад парадыгматыка-сінтагматычных уласцівасцей моўнага знака. Вядома, толькі абапіраючыся на дастаткова поўны аналіз і сістэмнае апісанне ўсіх аспектаў канатацыі, можна гаварыць пра стварэнне паслядоўнай, цэласнай тэорыі канатацыі.

Спіс літаратуры

1. **Говердовский, В. И.** История понятия коннотации / В. И. Говердовский // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 83 – 86.
2. **Шаховский, В. И.** Эмотивный компонент значения и методы его описания : учеб. пособие к спецкурсу / В. И. Шаховский. – Волгоград, 1983.
3. **Филлипов, А. В.** К проблеме лексической коннотации / А. В. Филлипов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 57.
4. **Шаховский, В. И.** К типологии коннотации / В. И. Шаховский // Аспекты лексического значения : сб. ст. – Воронеж, 1982. – С. 29 – 33.

5. **Сцяцко, П. У.** Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко [і інш.]. – Мінск, 1990.
6. **Телия, В. Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М., 1986.
7. **Говердовский, В. И.** Диалектика коннотации и денотации (взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) / В. И. Говердовский // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 71 – 77.
8. **Колшанский, Г. В.** Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М., 1980.
9. **Говердовский, В. И.** Коннотация как предмет изучения стилистики / В. И. Говердовский // Проблемы функционирования языка в его разновидностях. – Пермь, 1981. – С. 163 – 168.
10. **Горленко, Ф. М.** Экспрессивно-семантические связи слов в художественном тексте : (На материале произведений Ю. Бондарева) : дис. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01 / В. И. Горленко. – М., 1986.
11. **Чайкун, П. М.** Аб тэрміналогіі са значэннем канататыўнасці / П. М. Чайкун // Тэрміналагічны зборнік'84. – Мінск, 1986. – С. 20 – 23.
12. **Маліцкі, Ю. В.** Эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя дзеясловы ў народна-дыялектнай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / Ю. В. Маліцкі. – Мінск, 2006.
13. **Матвеева, Т. В.** Лексическая экспрессивность в языке : учебн. пособие по спецкурсу / Т. В. Матвеева. – Свердловск, 1986.
14. **Современный русский язык** : лексикология, фразеология, лексикография : пособие / В. Д. Стариченок [и др.]. – Минск, 2008.
15. **Сянкевіч, В. І.** Семантыка і прагматыка беларускай мовы / В. І. Сянкевіч. – Брэст, 1995.
16. **Доўгаль, А. В.** Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / А. В. Доўгаль. – Мінск, 2006.
17. **Стариченок, В. Д.** Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д, 2008.